

Rzecz o wystawie dawnych planów miasta (1641-2007)

OBRAZY Z DZIEJÓW WARSZAWY

Duże zainteresowanie niedawną ekspozycją poświęconą stołecznej kartografii podważa dość często stawianą tezę, że mapy są mało atrakcyjnym obiektem wystawienniczym.

PAWEŁ E. WESZPIŃSKI

Latem 2004 roku Archiwum Państwowe m.st. Warszawy wraz z Archiwum Głównym Akt Dawnych skierowało do Biura Kultury Urzędu Miasta wstępny projekt wystawy dawnych planów i map Warszawy. W jego ramach autor niniejszego artykułu przygotował wybór kilkudziesięciu dzieł kartograficznych do zaprezentowania w formie reprodukcji. Pomysł pozostał wtedy jedynie w sferze projektu. Powrócił dwa lata później, kiedy z propozycją wystawy kartografii warszawskiej ze zbiorów Rosyjskiej Biblioteki Narodowej w Sankt Petersburgu zwróciło się do miasta Warszawskie Przedsiębiorstwo Geodezyjne. Latem 2006 roku porozumienie o realizacji „obwoźnej” wystawy zawarły Archiwum Państwowe m.st. Warszawy, Biuro Kultury Urzędu Miasta Stołecznego Warszawy, Muzeum Historyczne m.st. Warszawy oraz WPG.

● PREZENTOWANE ZBIORY

Dawne plany i mapy Warszawy są bardzo rozproszone, dlatego na wystawie wykorzystano zbiory wielu instytucji. Znalazły się na niej mapy i plany z Archiwum Głównego Akt Dawnych, Archiwum Państwowego m.st. Warszawy, Archiwum Państwowego w Gdańsku, Biblioteki Uniwersyteckiej w Warsza-

wie, Biblioteki Narodowej w Warszawie, Muzeum Historycznego m.st. Warszawy oraz Rosyjskiej Biblioteki Narodowej w Sankt Petersburgu.

Na ostateczny zbiór materiałów prezentowanych na wystawie złożył się przede wszystkim zaktualizowany, wspomniany wyżej wybór autora uzupełniony o propozycje Teresy Krogulec (Muzeum Historyczne m.st. Warszawy) w zakresie kartografii „komercyjnej” XIX i pierwszej połowy XX wieku oraz o plany Warszawy powstałe po II wojnie światowej, wybrane przez Tomasza Nowackiego (Katedra Kartografii Uniwersytetu Warszawskiego). Ważną część stanowiły plany i mapy ze zbiorów Rosyjskiej Biblioteki Narodowej w Sankt Petersburgu, pozyskane przez WPG dzięki wcześniejszej współpracy przedsiębiorstwa z biblioteką. Wyboru materiałów petersburskich dokonał autor niniejszego artykułu w wyniku kwerendy przeprowadzonej w tamtejszej bibliotece. Warto dodać, że pierwotny zbiór materiałów został opracowany w dużej mierze na podstawie wydanego w 1999 roku przez Archiwum Państwowe m.st. Warszawy, miasto stołeczne Warszawę oraz wojewodę mazowieckiego *Atlasu Historycznego Warszawy*, opracowanego w przeważającej części przez dr. Adama Jankiewicza oraz wydanego pod jego redakcją, we współpracy z autorem tego artykułu oraz Markiem Witeckim.

Wprawdzie na wystawie nie przedstawiono kompletnego zbioru dzieł kartografii warszawskiej, można jednak postawić tezę, że pokazano najważniejsze dawne mapy i plany Warszawy. Część zbiorów zaprezentowana została szerszemu gronu odbiorców po raz pierwszy, albo przynajmniej po raz pierwszy od wielu lat.

● KONCEPCJA

Opracowując koncepcję wystawy, przyjęto założenie, że przedstawione będą na niej nie oryginały, ale wysokiej jakości reprodukcje. W efekcie na dużych planszach ekspozycyjnych o rozmiarach 100 x 150 cm znalazły się reprodukcje planów, map i zdjęć lotniczych Warszawy (całość oraz powiększenia ich wybranych fragmentów) z okresu 1641-2007. Przy opracowaniach o dużych rozmiarach pokazanie ich w całości wymagało znacznego pomniejszenia. Takie plansze opatrzone zostały adnotacją o rodzaju przetworzenia.

Każdej reprodukcji towarzyszył opis dotyczący historii powstania i kartograficznej specyfiki map i planów. Wykonano je w czterech językach – polskim, rosyjskim, niemieckim i angielskim. Wielojęzyczność plansz, przy jednoczesnym wykonaniu ich techniką pozwalającą na wielokrotny montaż i demontaż, sprawiły, że wystawę można będzie eksponować w wielu miejscach i w różnych warunkach.

Varsovia Masoviae caput et Regia, Israel Hoppe, 1641, skala oryginału ok. 1:7500 (z Archiwum Państwowego w Gdańsku)

● SPECYFICZNA ARANŻACJA

Mapy i plany są często uznawane za materiał monotony i mało interesujący dla szerszej publiczności. Dlatego przygotowanie projektu aranżacji wystawy zaproponowano artystom doświadczonym w eksponowaniu zbiorów „trudnych”, od lat związanym z organizacją wystaw w Archiwum Państwowym m.st. Warszawy. Jolanta Gałązka i Tomasz Kościuszko skomponowali przeszło 100 plansz i wielkoformatowych wydruków planów Warszawy w iście teatralną scenografię. W sali najstarszych planów zwiedzający mogli „wyjrzeć” przez okno i dostrzec na współczesnym Rynku Staromiejskim warszawski ratusz, nieistniejący już od ponad 150 lat. Salę, na której dominowała kartografia proveniencji wojskowej, ozdobił naturalnych rozmiarów model armaty wraz z osprzętem, a także mundur wojskowy z połowy XIX wieku. Środek sali, na której zaprezentowano wielkoformatowe po-

większenie widoku Warszawy z wysokości 200 sążni (Lerue, Cegliński, 1853), ozdobił okazały fragment balonu. Do sali z planami Warszawy opracowanymi na potrzeby budowy wodociągów i kanalizacji wchodziło się przez profile kanałów ściekowych. U sufitu sali ze zdjęciami lotniczymi unosił się model samolotu. Ekspozycję poświęconą kartografii współczesnej zwiedzający oglądali, spacerując po współczesnym, wielkoformatowym zdjęciu lotniczym rejonu Starego Miasta.

Niekartograficznymi elementami wystawy, eksponowanymi dla pokazania trzeciego wymiaru miasta, były panoramy i widoki Warszawy. Szczególne znaczenie miała panorama miasta z wieży Zamku Królewskiego wyrytowana przez Adolfa Kozarskiego w 1875 roku. W oryginale wydano ją na pasie papieru wysokości około 20 cm, na wystawie przybrała rozmiar rotundy o 2,5-metrowej wysokości i kilkumetrowej średnicy.

● NAJSTARSZY PLAN WARSZAWY

Nie sposób w krótkim artykule przedstawić całe bogactwo prezentowanych eksponatów, dlatego znalazły się tu jedynie wzmianki o dziełach szczególnych.

Z pewnością należy do nich najstarszy istniejący znany plan Warszawy – *Varsovia Masoviae caput et Regia* [Warszawa, stolica Mazowsza i Królestwa] autorstwa Israela Hoppego. Powstał najprawdopodobniej w 1641 roku, po pobycie autora w Warszawie i zamieszczony został w jego dziele *Ordentliche Beschreibung auch historische Erzählung aller fürnemsten begebenheiten, so sich in dem vierjährigen Kriege sechsjährigen Stillstand zwischen denen hochlöblichen krohnen Polen und Schweden anno 1626-*

-1636 incl. Zehn Jahr über im Lande Preussen so offensive als defensive zu Wasser und Lende zugetragen und begeben [Wierny opis jak również historyczna opowieść wszystkich dostojnych wydarzeń, które miały miejsce podczas wojny czteroletniej i rozejmu sześcioletniego pomiędzy Chwalebnyimi Koronami Polski i Szwecji w latach 1626-1636, łącznie dziesięć lat, w Państwie Pruskim w sposób ofensywny i defensywny zarówno na morzu jak i na lądzie]. Na uwagę zasługują bardzo duże zniekształcenia, przede wszystkim kątów, pod jakimi przebiegają przedstawione ulice (przy zachowaniu dość poprawnych proporcji długości). Są one tak duże, że osoba znająca poprawny kartograficzny obraz dawnej Warszawy może na pierwszy rzut oka nie rozpoznać miasta.

● PREZENTACJA PO 63 LATACH

Uznawany za pierwszy oparty na rzetelnych wiarygodnych pomiarach plan miasta z 1762 roku nosi tytuł *Plan de la ville Varsovie dedié á S.M. Auguste III Roi de Pologne electeur de Saxe etc. levé par ordre de S.E.M. le Comte Bielinski Grand Maréchal de la Couronne par M.P. Ricaud Tirregaille leut Colonel et Ingenieur au Service du Roi et de la Republique en 1762* [Plan miasta Warszawy dedykowany Augustowi III królowi polskiemu elektorowi saskiemu etc. Zdjęty na polecenie hrabiego Bielińskiego Marszałka Wielkiego Koronnego przez M.P. Ricauda de Tirregaille podpułkownika inżyniera na służbie Króla i Rzeczypospolitej w 1762 roku]. Wykonał go M. Pierre Ricaud de Tirregaille, inżynier architekt, podpułkownik. Zwykło się mówić o „Wielkim Tirregaille’u” (rękopis w skali około 1:1100) i „Małym Tirregaille’u” (miedzioryt w skali ok. 1:6600). Opracowanie planu oparto na szczegółowych pomiarach miasta wykonanych przez Jakuba Fontanę w latach 1743-52 oraz Tirregaille’a w latach 1758-59. Prace nad zdjęciem miasta zakończyły się 1 maja 1761 roku. Oba plany zostały opracowane w orientacji zbliżonej do zachodniej, z dolną ramką równoległą do Wisły. Zawierają szczegółową prezentację topografii miasta, choć szczegółowość ta w przypadku planu 1:1100 jest zdecydowanie mniejsza niż graficzna pojemność odpowiednia dla przyjętej skali. Plan rękopiśmienny został wykonany na 12 podwójnych arkuszach, podzielonych na 24 numerowane sekcje. Plan miedziorytniczy wydrukowano na 4 arkuszach.

Jednobarwny, rękopiśmienny „Wielki Tirregaille” spłonął wraz z całym Archiwum Miejskim po powstaniu warszaw-

Plan Miasta Warszawy. Plan von der Stadt Warschau Johann Georg Lehmann (?), ryt. Joseph Bach, 1808-1809, skala oryginału ok. 1:11 500 (z Archiwum Państwowego m.st. Warszawy)

skim 1944 roku. Pierwszy raz po 63 latach i pierwszy raz w skali oryginału na wystawie prezentowana była zachowana kopia fotograficzna planu.

● LEHMANN CZY BACH?

W kolejnej sali wystawowej szczególną uwagę zwracał plan opracowany w 1808 r., a wydany w technice miedziorytniczej w 1809 roku pod dwujęzycznym tytułem *Plan Miasta Warszawy. Plan von der Stadt Warschau* w skali ok. 1:11 500. Przyjmuje się, że rytownikiem był Joseph Bach, natomiast według prof. Bolesława Olszewicza, jednego z czołowych historyków kartografii, autorem może być sam Johann Georg Lehmann. Sprawa autorstwa wymaga jednak jeszcze dalszych badań.

Plan został opracowany w orientacji zbliżonej do wschodniej. Przyjęta skala pozwoliła na szczegółową prezentację zabudowy z wyróżnieniem jej rodzajów. Stopień generalizacji jest zależny od gęstości zabudowy. Tam, gdzie było to możliwe, przedstawiono budynki zarysem. Przy większej gęstości, np. na Starym Mieście, oznaczono jedynie zabudowane

kwartały. Opisane zostały ulice i ważniejsze obiekty. Rzeźbę terenu przedstawiono wyraźnym i dokładnym rysunkiem kreskowym. Naniesiono cieki i zbiorniki wody stojącej. Jak sugeruje dr Adam Janiewicz, plan przypomina zgromadzone w zbiorach francuskich plany Warszawy o proveniencji powiązanej z armią napoleońską. „Plan Bacha” można uznać za jedno ze szczytowych dzieł kartografii warszawskiej początku XIX wieku oraz dzieł sztuki kartografii miejskiej. Na wystawie zaprezentowany został mniej znany egzemplarz planu ze zbiorów Biblioteki Uniwersyteckiej w Warszawie wyróżniający się ręcznym barwieniem treści.

● NIEZNANE ZBIORY PETERSBURSKIE

Ważną częścią wystawy były wspomniane mapy i plany, których kopie sprowadziło z Sankt Petersburga Warszawskie Przedsiębiorstwo Geodezyjne SA. Były to głównie tematyczne mapy militarne wykonane na podkładzie map topograficznych, mapy topograficzne oraz komercyjne plany miasta. Ze szczególnym

zainteresowaniem zwiedzających spotykały się topograficzne mapy militarne. Należy do nich *План атаки и овладения приступом 1-го и 2-го линиями укреплений, предместием Города и городским валом города Варшавы 25 и 26 августа 1831 года*, składający się z 5 arkuszy map topograficznych Kwaterymistrzostwa Generalnego Wojska Polskiego uzupełnionych treścią tematyczną o charakterze militarnym oraz wielostronicowym opisem działań wojennych.

Ze zbiorów petersburskich pochodzi także grupa map okolic Warszawy zatytułowanych *Карта окрестностей Варшавы снята инструментально в 1836, для маневров*. Przedstawione mapy wydane w skali 1:16 800 ładząco przypominają, mimo czterokrotnie mniejszej skali, plany Warszawy Korpusu Inżynierów Wojskowych i jego następców z lat 1819-1859. Te same rozwiązania graficzne i kolorystyka planów w wersji barwnej każą upatrywać wspólnego pochodzenia obu tych opracowań. Zakres ich treści odpowiada mapom topograficznym. Przedstawiają one Warszawę wraz z odległymi okolicami.

REKLAMA

Podyplomowe Studium Geodezji Numerycznej
Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego w Olsztynie
rozpoczyna nabór słuchaczy na rok akademicki 2007/2008
 Informacje: www.geo.mapa.net.pl, sekretariat@planeta.uwm.edu.pl, tel./faks (0 89) 523-48-78,
w.dabrowski@planeta.uwm.edu.pl, tel./faks (0 89) 523-39-66

Dzięki swym kolejnym uzupełnieniom są doskonałym narzędziem do poznania zmian przestrzeni wewnątrz i wokół Warszawy. Do znanych z grupy należą plany z lat 1836, 1851 i 1860.

● PLANY LINDLEYÓW

Kartografię lindleyowską (plany miasta opracowane na potrzeby budowy wodociągów i kanalizacji Warszawy), bez której nie sposób mówić o dziejach kartografii warszawskiej, reprezentowały na wystawie przede wszystkim finalne produkty działalności prowadzonej pod kierunkiem Williama Heerleina oraz Josepha Lindleyów. Warto zwrócić uwagę na zastosowany na wystawie zabieg ekspozycyjny, polegający na zaprezentowaniu w formie jednego, cyfrowo zmontowanego kompletu arkuszy, planów opracowanych w rękopisie w skali 1:2500 w roku 1897. Była to najprawdopodobniej pierwsza taka prezentacja, ciekawa również o tyle, że zastosowany cyfrowy zabieg „odmłodzenia” planu pozwolił pokazać zwiędzającym wiele elementów treści ukrytych na oryginałach za ponadstuletnim pożółknięciem materiału.

● DWUDZIESTOLECIE I OKUPACJA

Wśród planów okresu dwudziestolecia międzywojennego oraz drugiej wojny światowej istotne miejsce zajęły na wystawie opracowania fotogrametryczne. Oprócz prezentacji na planszach, na osobnej tablicy wyświetlane były slajdy z arkuszami fotoplanu *Warszawa* opracowanego przez FOTOLOT – Wydział Aerofotogrametryczny PLL LOT na podstawie zdjęć lotniczych miasta z listopada 1935 roku. Wśród rodzimych planów miasta, dość ubogich graficznie i obciążonych licznymi „prze-

aktualizowaniami” treści (nanoszeniem elementów nieistniejącej, a jedynie planowanej sytuacji terenowej) wyróżnia się niewątpliwie wyjątkowo nowoczesny plan Książnicy Atlas E. Romera. Uwagę zwraca również plan niemiecki z 1943 roku, chyba pierwszy, którego autorzy poddali krytycznej analizie źródła kartograficzne Zarządu Miejskiego w m.st. Warszawie i dokonali aktualizacji wielu niepoprawnie wnoszonych wcześniej obiektów.

● PRL I CZASY WSPÓŁCZESNE

W sali „powojennej”, obok znanego fotoplanu z 1945 (?) roku, uwagę zwracał *Warszawa. Plan miasta* z 1954 roku wydany przez Państwowe Przedsiębiorstwo Wydawnictw Kartograficznych. Było to jedno z pierwszych opracowań wykonanych dla stolicy, na których piętno odciśnęła funkcjonująca w czasach PRL cenzura. Na planie nie naniesiono przebiegu linii kolejowych, oznaczając jedynie sygnatury dworców. Zabieg cenzury nie przeszkadzał jednak wielu czytającym mapę, którzy patrząc na naniesione znaki, konstruowali swe mapy mentalne zawierające linie kolejowe.

W tej samej sali pokazano jeden z ciekawszych planów okresu PRL, opracowany przez braci Jerzego i Wiesława Ostrowskich. Opublikowało go w 1975 roku wydawnictwo „Sport i Turystyka” w formie książkowej, na 25 arkuszach. Zawierał 66 kategorii oznaczeń, w większości wcześniej niepokazywanych na planach w podobnej skali. Brak zasięgu zabudowy i pewne zniekształcenia sieci ulic na planie wynikały z ograniczeń cenzury.

Autorzy byli kilkakrotnie zatrzymywani i przetrzymywani w trakcie prac terenowych przez SB „z podejrzeniem nanoszenia informacji niejawnych.”

● PODSUMOWANIE CZY POCZĄTEK?

Autorów i organizatorów pozytywnie zaskoczyło duże zainteresowanie wystawą. Podważa to dość często stawianą tezę, że mapy są nieatrakcyjnym obiektem wystawienniczym. Warto zatem wykorzystywać prezentacje dawnych opracowań kartograficznych do kształtowania świadomości przestrzennej, rozumienia miejsc, w których się mieszka.

Pierwszy pokaz zbiorów w siedzibie Muzeum Historycznego m.st. Warszawy (12 czerwca – 2 sierpnia 2007) oraz w Ujazdowskiej Galerii Plenerowej (część plansz wystawy) nie był ostatnim. We wrześniu ekspozycja zostanie zainstalowana w Łazienkach Królewskich w Warszawie. W październiku część wystawy dotrze do Chicago, w grudniu – do siedziby WPG oraz (być może) na Konferencję Historyków Kartografii do Pobierowa pod Szczecinem. Nie wymieniam tu wszystkich planowanych ekspozycji wystawy. Jak widać, przyjęte założenie imprezy „wędrującej” ma szansę dociec się realizacji.

Wystawa „Warszawa. Obrazy z dziejów” nie jest podsumowaniem zainteresowania Archiwum Państwowego m.st. Warszawy tematyką historii kartografii warszawskiej. To raczej początek popularyzacji zbiorów oraz prac badawczych na tym polu.

PAWEŁ E. WESZPIŃSKI
jest kustoszem
w Oddziale Kartografii
Archiwum Państwowego
m.st. Warszawy

Relację z otwarcia wystawy
opublikowano w GEODECIE
7/2007, zdjęcia dostępne
w Fotogalerii
na www.geoforum.pl

*Plan de la ville Varsovie dedié
á S. M. Auguste III Roi de Pologne...
M. Pierre Ricaud de Tirregaille,
1762, skala oryginału ok. 1:1100
(z Archiwum Państwowego
m.st. Warszawy)*

